

**TRAINING FACILITIES OF THE CHERNIGOV THEOLOGICAL
SEMINARY (XIX – beginning of XIX centuries)**

In the article there is the characteristic of the educational-material base of the Chernihiv theological seminary. A condition and a purpose of the seminary's buildings are also discussed in details. Special attention is paid to the seminary's libraries.

Keywords: *Chernigiv theological seminary, an academic building, a library, a chapel, a physical study.*

Стаття надійшла до редакції 29.11.2015

УДК 311.3:352.071(477.51-25) «186/192»

Наталія Дорошок

**СТРУКТУРА ТА КАДРОВИЙ СКЛАД СТАТИСТИЧНОЇ СЛУЖБИ ПРИ
ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ЗЕМСТВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Стаття присвячена ролі земської статистики в організації роботи Чернігівського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX ст. Розглянуто структуру та кадровий склад земської статистичної служби.

Ключові слова: *Чернігівська губернія, земське зібрання, земська управа, земська статистика.*

Помітну роль у соціально-економічному, громадсько-політичному і культурному житті Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали земські установи. Вагому допомогу при реалізації поставлених завдань земці отримували від статистичного відділення, створеного при Чернігівській губернській земській управі. Деякі аспекти становлення і розвитку земської статистики у зазначений період знайшли відображення у публікаціях автора [5; 6]. Втім, узагальнююча праця, присвячена статистичній службі Чернігівського губернського земства, до сьогодні відсутня.

Реформа 1864 р. викликала до життя принципово нові організаційні форми місцевого самоуправління – земства. Імперське законодавство визначило лише базові засади функціонування земств, що передусім стосувалися порядку формування та складу земських установ (губернських і повітових земських зібрань й управ), їх обов'язків і повноважень. Питання внутрішнього устрою й організації управління в земствах «Положением о губернских и уездных земских учреждениях» (1864) докладно не регламентувалися. Їх розв'язання входило до компетенції самих земських установ [9, с. 19].

При різноманітних місцевих варіаціях дослідники все ж виділяють спільні риси внутрішнього устрою та організації роботи земських управ. До складу земської управи входили її голова і члени, канцелярія та інші службові підрозділи (відділення, бюро). Перелік питань, призначених для колегіального розгляду в управі, затверджувався земським зібранням. Правом дорадчого голосу користувалися запрошені гласні, земські службовці та інші особи [9, с. 19].

Варто зазначити, що з початком роботи земств при управах поступово сформувався штат найманих службовців – вчителів, лікарів, ветеринарів, агрономів, техніків, страхових агентів і, звичайно, статистиків. Результати діяльності земської управи щорічно були предметом розгляду земського зібрання чергової сесії (а за потреби – екстреної). Від висновків земського зібрання залежали подальші асигнування на утримання управлінського апарату земства, а за необхідності – й відповідні організаційні та кадрові рішення [9, с. 20].

Становлення земської статистики було пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування – земських управ. Основним джерелом доходів для фінансування їхньої діяльності були місцеві збори, що, як правило, стягувалися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Відповідно, із запровадженням земського самоврядування постала проблема отримання відомостей для розкладки місцевих зборів.

Статистична служба земства виникла у традиційних для канцелярської практики XIX ст. формах – столів, відділень або бюро при земських управах. Статистичний стіл був найбільш ранньою формою статистичної організації в земстві. Він являв собою структурний підрозділ канцелярії

губернської або повітової земської управи з відповідним штатним розкладом, який передбачав, як правило, наявність столоначальника та одного двох писарів. Структура і обмежений персональний склад були зумовлені орієнтацією земства на анкетний спосіб збирання статистичної інформації.

Статистичні відділення та бюро були розповсюдженими формами статистичної організації у земстві. Грань між змістом понять «відділення» та «бюро» досить часто розмивалася не тільки в земському діловодстві, але й у працях дослідників земської статистики. Функції відділень і бюро були складнішими за функції статистичних столів. Їх співробітники виконували повний обсяг статистичних робіт – розробляли програми, здійснювали збирання інформації, її систематизацію та опрацювання, готували статистичні праці до публікації. Окрім анкетного способу збирання даних вони широко застосовували експедиційний (через безпосереднє обстеження) і кореспондентський (через листування з добровільними інформаторами на місцях) способи. Для проведення досліджень на допомогу штатним співробітникам статистичних служб запрошувалися тимчасові реєстратори та кореспонденти. Варто зазначити, що до 1893 р. контроль за діяльністю земських статистичних осередків належав органам самоврядування – земським зібранням та управам. Статистичні відділення створювалися на підставі рішень земських зібрань, які визначали їх штатний розклад, фінансування, принципи та напрями діяльності. Рішення губернських земських зібрань ставили остаточну крапку у будь-яких питаннях, саме від них залежала подальша доля статистичної установи.

Як свідчать джерела, статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі було відкрито у лютому 1876 р. [12, с. 116]. Спершу губернська земська управа обмежила склад статистичного відділення лише двома особами – агрономом П. Червінським та технологом В. Варзаром. Затверджений головою статистичного відділення М. Константинович, історик за фахом, через постійну зайнятість не брав безпосередньої участі у статистичних обстеженнях. За таких обставин у другій половині 1876 р. управа вимушена була призначити випускника історико-філологічного факультету Київського університету О. Русова третім статистиком [4, с. 63]. У 1877 році, коли видатки на статистичну діяльність зросли до 8000 руб., до бюро на посади помічників було прийнято ще трьох осіб [10, с. III].

Однак активна робота статистиків тривала досить короткий проміжок часу. Вже на початку 1878 р. діяльність статистичного відділення при Чернігівському губернському земстві була згорнута, на підставі голосування згідно з політичними уподобаннями.

Хоча на губернському рівні статистичні дослідження земства були призупинені, потреба адекватного оподаткування залишалася досить актуальною. У такий спосіб, вже на початку 1881 року статистичне відділення при Чернігівському губернському земстві відновило свою діяльність, одержавши фінансування в обсязі 8000 руб. на утримання попередньої кількості осіб (три члени і три помічники) [7, с. 121]. 26 січня 1881 р. П. Червінський більшістю голосів (56 проти 11) був обраний членом губернської земської управи і водночас головою статистичного відділення [7, с. 208]. Саме в цей час персонал статистичної служби при Чернігівському земстві поповнили землевласник Ніжинського повіту О. Шликевич і випускник Петербурзького університету А. Семяновський.

Результатом роботи статистиків (В. Варзар, О. Гаврилов, М. Гаврилов, П. Гіберман, М. Грищенко, О. Євреїнов, О. Єременко, Л. Жебуньов, С. Зубок, Г. Караман, В. Колесников, А. Коршунов, Д. Мохно, М. Охріменко, С. Поляков, О. Русов, А. Семяновський, Л. Ставровський, Ф. Седляр, Є. Філімонов, О. Шликевич) стали 15 томів «Матеріалов для оцінки земельних угодий», які містять всебічну характеристику стану землеволодіння, землеробства, оренди, способів господарської діяльності у пореформений період [18, с. 159].

Беручи до уваги, що П. Червінський очолював статистичне відділення, був головним керівником робіт на місцях, редагував більшість томів «Матеріалов», особисто склав опис Кролевецького повіту та організував проведення 1884 р. оцінки міст, а наступного – фабрик і заводів, Вчений комітет міністерства державного майна Росії присудив йому премію графа П. Д. Кисельова [13, с. 119].

Після виконання поставлених завдань, на думку земської управи, вже не було необхідності утримувати статистичне відділення у повному складі. Відтак, земство прийшло до висновку про недоцільність подальшого існування статистичного відділення. «Тепер саме час сказати про чернігівську статистику: вона, – не без суму писав П. Червінський О. Русову, – закінчена» [19, арк. 1].

Варто зазначити, що упродовж перших двадцяти років свого існування земська статистика розвивалась без особливого втручання урядових структур. Закон від 8 червня 1893 р. «Правила оцінки недвижимих имуществ для обложенія земскими сборами» [15] став поворотним пунктом в

історії земської статистики. І хоча вся відповідальність за реалізацію поставлених владою завдань лягала на плечі земств, оціночна справа була взята під контроль урядових установ.

Загалом, оціночно-статистичні роботи при Чернігівській губернській земській управі наприкінці 80 – на початку 90-х рр. XIX ст. не відзначалися ні розмахом, ні різноманіттям. Разом з тим позначилась відсутність структурно оформленої статистичної одиниці – відділення або бюро. Незважаючи на те, що видана Міністерством фінансів «Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами» від 4 червня 1894 р. вказувала на можливість створення особливих статистичних відділень або бюро при губернських управах [8, с. 23], у Чернігівській губернії такої структури створено не було. По суті, статистичну справу у 90-х рр. XIX ст. репрезентували губернська земська управа, губернська оціночна комісія, повітові земські управи та оціночні комісії.

Хоча, відповідно до закону, вся робота по виконанню оціночної діяльності лягала на земські установи, керівництво роботами і контроль за їх виконанням доручались іншим інституціям – оціночним комісіям. Упродовж 1894–1897 рр. Чернігівську губернську оціночну комісію представляли: Г. Глібов, М. Посудевський, К. Адамович, І. Рашевський, О. Шликевич, М. Ясновський, Г. Милорадович, Е. Марниць, М. Волков, В. Хижняков, О. Ханенко, Б. Грінченко, М. Долгоруков, О. Рождественський, С. Лашкевич, М. Красовський, Ф. Уманець та Г. Ходот.

З 1900 р., згідно з рішенням уряду, земські статистичні дослідження були підпорядковані завданням оціночної і податкової політики. Положення від 18 січня 1899 р. «Правила расходования пособий, назначенных Высочайше утвержденным, 18 января 1899 года, мнением Государственного Совета на производство земскими учреждениями оценочных работ» [16] щодо оцінки нерухомого майна, що підлягало земському оподаткуванню, змінило і доповнило новими вимогами окремі аспекти закону від 8 червня 1893 р. Так була посилена роль губернатора в оціночній діяльності – губернські оціночні комісії створювались під його головуванням. У відповідності до цього, губернській оціночній комісії доручалося встановлення, за поданням губернської земської управи, загальних основ оцінки нерухомого майна у повітах. Провідна роль не лише у збиранні й розробці оціночних матеріалів, але й складання пропозицій щодо загальних основ оцінки нерухомого майна для представлення у губернську оціночну комісію перейшла до губернської земської управи.

Зокрема, за рішенням губернського зібрання було створено спеціальну статистичну комісію для загального керівництва роботами, у складі головуючого, членів губернської земської управи та гласних. Доречно зазначити, що у даному випадку йшлося не про відновлення колишнього статистичного бюро, а про заснування принципово нової організації при губернському земстві з конкретними завданнями, специфічними методами, організаційними особливостями та іншим персональним складом.

Як свідчать документи, 19 квітня 1900 р. відбулося перше засідання статистичної комісії, яка вже 21 квітня накреслила попередній склад майбутньої оціночно-статистичної установи. Планувалося, що статистичне бюро складатиметься із завідуючого, його помічника, 30 статистиків, техніка для оцінки фабрик і заводів, лісовода, діловода, 2 писарів, а також належної кількості рахівників. До речі, 12 травня того ж таки року, згідно з додатковою постановою комісії, штат бюро було доповнено ще двома статистиками [17, с. 57].

Акцентуючи увагу на впорядкуванні штату, завідуючий оціночно-статистичним бюро М. Шаховський дійшов висновку, що при опису повітів двох статистиків виявиться недостатньо, навіть, якщо обидва будуть цілком підготовленими для проведення статистичних робіт. Враховуючи, водночас, відсутність належної кількості персоналу при губернській земській управі, М. Шаховський запропонував у 15 повітах організувати 15 статистичних загонів із статистика і необхідної кількості регістраторів у залежності від регіону, його заселеності, відстані між населеними пунктами та інших умов. При чому, у регістратори пропонувалося за сумісництвом запрошувати вчителів. На думку завідуючого, цей контингент був найбільш придатним для втілення наміченої мети. Крім того, як показувала практика інших земств, вчителі були чи не єдиною категорією працівників, котрих допускала адміністрація в якості роз'їзних регістраторів [14, с. 154].

Як зазначалося вище, призначення співробітників оціночно-статистичного бюро відбулося на початку літа 1900 р. Станом на 1 січня 1901 року персонал новоствореного закладу представляли завідуючий, інженер-технолог для оцінювання фабрик та заводів, 4 статистики, 3 рахівники, 1 кресляр і 4 переписувачі [11, с. 347]. У подальшому чисельність службовців статистичної установи внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин, зазнавала постійних змін. Зокрема, як свідчать джерела, статистиків та представників допоміжного персоналу (як постійних, так і

тимчасово залучених) у 1908 р. нараховувалось 43 [1, арк. 168-169], 1911 р. – 47 [2, арк. 94-95], 1912 р. – 23 [3, арк. 21].

Варто зазначити, що станом на січень 1901 р. заяв про бажання працювати на ниві статистики до губернської земської управи надійшло 216. Серед них були особи з вищою та середньою освітою або з досвідом служби в оціночно-статистичних закладах інших губерній, – їх нараховувалося 55. Зазначеним вимогам не відповідала 161 особа [14, с. 156].

Загалом штат співробітників оціночно-статистичного бюро був укомплектований особами, недостатньо знайомими з економічним станом губернії, що, безперечно, ускладнювало виконання програми обстеження. Початок ХХ ст. ознаменувався завершенням організаційного оформлення земської статистичної служби, її поступовою бюрократизацією, активним залученням спеціалістів-статистиків до виконання урядових завдань за фінансової підтримки держави.

Отже, земська статистика виникла як результат пошуків земством нових надійних джерел статистичної інформації. Організаційне оформлення земської статистики у Чернігівській губернії відбулося у 1876 р. Як структурний підрозділ земства, статистичне відділення функціонувало до середини 80-х рр. ХІХ ст., коли губернське земське зібрання згорнуло його діяльність у зв'язку з виконанням покладених на нього завдань. Своєрідним поштовхом до нового етапу у земській статистиці стали законодавчі акти 1893–1899 рр. Як наслідок, при губернському земстві уже втретє, запрацювало оціночно-статистичне бюро – принципово нова організація з конкретними завданнями. Важливою складовою успіху чернігівського земства на ниві статистики, стала професійна відданість роботі таких фахівців, як П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шликевич. Невтомним зусиллям останніх було сформовано загальновідомий чернігівський тип статистики, досвід якого брали на озброєння в інших губерніях Російської імперії.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ДІАУК), ф. 1439, оп. 1, спр. 999, арк. 168 – 169.
2. ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1314, арк. 94 – 95.
3. ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1411, арк. 21.
4. Доклад о произведенном расходе на содержание третьего члена статистического отделения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 1 – 4. – С. 63 – 64.
5. Дорошок Н. А. Історіографія земської статистики Чернігівської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Н. А. Дорошок. – К., 2013. – Вип. 77. – С. 87–88.
6. Дорошок Н. А. Чернігівська земська статистика на зламі ХІХ–ХХ століть / Н. А. Дорошок // Сіверянський літопис. – 2011 – № 1. – С. 86–90.
7. Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1880 г., состоявшейся в январе 1881 г., со всеми к ним приложениями // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – № 1 – 4. – Приложения. – С. 1 – 678.
8. Инструкция об оценке недвижимых имуществ подлежащих обложению земскими сборами // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – № 7 – 8. – С. 20 – 49.
9. Макієнко О. А. Організація служби діловодства в земських управах на території України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. А. Макієнко // Історичний архів. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 18-22.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов, 1877. – Том I. Черниговский уезд. – 186 с.
11. О деятельности оценочно-статистического бюро в 1901 // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1901 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – С. 347 – 353.
12. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской земской управе (Доклад члена управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1 – 4. – С. 116 – 120.
13. О присуждении премий за статистические работы Московского и Черниговского земств // Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 3 – 6. – С. 110 – 119.
14. Отчет о деятельности оценочно-статистического бюро Черниговской губернской земской управы с 13 мая 1900 г. по 1 января 1901 г. // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. – С. 153 – 178.

15. Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами (Высочайше утверждены 8-го июня 1893) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8 – 10. – С. 26 – 36.

16. Правила расходования пособий, назначенных Высочайше утвержденным 18 января 1899 г. мнением Государственного Совета на производство земскими учреждениями оценочных работ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 10. – С. 1 – 3.

17. Протокол заседания статистической комиссии, избранной губернским земским собранием 16 декабря 1899 года. Заседание 12 мая // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 6. – С. 56 – 57.

18. Рахно О. Я. Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села / О. Я. Рахно // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. 18. – С. 154 – 162.

19. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. III, спр. 2358, арк. 1.

Наталія Дорошок

СТРУКТУРА И КАДРОВЫЙ СОСТАВ СТАТИСТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ПРИ ЧЕРНИГОВСКОМ ЗЕМСТВЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)

Статья посвящена проблеме земской статистики, ее роли в организации работы Черниговского земства во второй половине XIX – начале XX в. Рассмотрено структуру и кадровый состав земской статистической службы.

Ключевые слова: Черниговская губерния, земское собрание, земская управа, земская статистика.

Nataliya Doroshok

ORGANISATIONAL STRUCTURE AND HUMAN RESOURCES OF STATISTICS SERVICE AT CHERNIHIV ZEMSTVO (SECOND HALF OF THE XIX CENTURY – BEGINNING OF THE XX CENTURY)

The article is devoted to the problem of Zemstvo statistics, its role in the organization of Chernihiv zemstvo working in the second half of XIX - early XX century. The structure and staffing of Zemstvo Statistical Service were discussed.

Key words: The Chernihiv Province, zemstvo's meeting, zemstvo's board, zemstvo system statistics.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2015

УДК 94(477.51):271.2:351.761.1"185/190"

Галина Полієнко

УЧАСТЬ ДУХОВЕНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В АНТИАЛКОГОЛЬНИХ КОМПАНІЯХ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті аналізується діяльність Чернігівської єпархії Православної Церкви у боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом наприкінці XIX – на початку XX ст. У публікації визначено два головні напрямки боротьби єпархіальних інститутів за утвердження тверезого способу життя населення.

Ключові слова: Православна Церква, Чернігівська єпархія, алкоголізм.

Православна Церква особливу увагу приділяла моральному вихованню населення, утвердженню здорового способу життя. У другій половині XIX – на початку XX ст. за умов глибоких соціально-економічних та політичних зрушень і перетворень відбувається модернізація церковних інститутів. Утвердження ринкових відносин, поглиблення соціального розшарування, поширення безробіття, посилення міграційних процесів потребували від церкви оновлення соціальних практик, форм і методів релігійного і соціального виховання. За радянських часів досвід соціальної роботи церкви був втрачений, а її традиції соціальної реабілітації та виховання були перервані. Нині церковні практики в галузі соціального і морального виховання набувають особливої актуальності і знаходять своє продовження у діяльності не лише церковних, а й світських, державних та громадських інститутів.

Соціальні практики Православної Церкви почали досліджуватися головним чином у пострадянський період. В останні роки історики звернули увагу на організаційні та виховні заходи